

W POSZUKIWANIU
IDEI XXI WIEKU

AKTUALNE
SPOJRZENIE
NAJWAŻNIEJSZE
POSTACI
NAUKA A WIARA
ŻYCIE
PO ŚMIERCI

Chad Meister

Wprowadzenie do filozofii religii

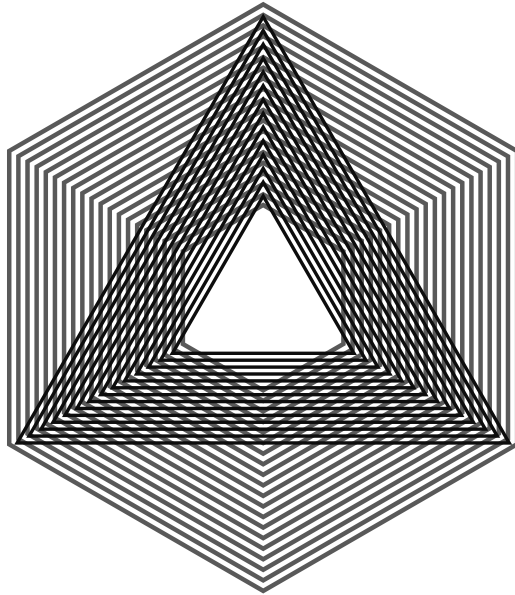
 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Wprowadzenie do filozofii religii

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

W POSZUKIWANIU
IDEI XXI WIEKU

Chad Meister

Wprowadzenie do filozofii religii

w tłumaczeniu
Dawida Misztala i Tomasza Sieczkowskiego

W WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2018

Tytuł oryginału: Chad Meister, *Introducing Philosophy of Religion*

RADA NAUKOWA SERII W POSZUKIWANIU IDEI XXI WIEKU

Tomasz Sieczkowski, Paweł Grabarczyk, Katarzyna de Lazari-Radek

Marcin Kafar, Michał Wróblewski

REDAKTORZY INICJUJĄCY SERII W POSZUKIWANIU IDEI XXI WIEKU

Urszula Dzieciatkowska, Agnieszka Kałowska, Damian Rusek

RECENZENT

Ryszard Kleszcz

TŁUMACZENIE

Dawid Misztal, Tomasz Sieczkowski

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Aurelia Hołubowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcia wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/rolffimages

All rights reserved. Authorised translation from the English language edition published by Routledge, an imprint of the Taylor & Francis Group

© Copyright by Chad Meister, 2009

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2018

© Copyright for Polish translation by Dawid Misztal and Tomasz Sieczkowski, 2018

Publikacja sfinansowana ze środków Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego

ISBN 978-83-8142-046-4

e-ISBN 978-83-8088-725-1

SPIS TREŚCI

Przedmowa	9
Wprowadzenie	11
Zakres i struktura	12
Źródła i elementy dydaktyczne do dalszych badań	15
1. RELIGIA I FILOZOFIA RELIGII	17
Religia i religie świata	17
Filozofia i filozofia religii	21
Oś czasu filozofii religii	23
Wierzenia i praktyki religijne	31
Podsumowanie	39
Pytania do dyskusji	40
Polecane lektury	41
Strony internetowe	42
2. RÓŻNORODNOŚĆ RELIGII I PLURALIZM RELIGIJNY	45
Różnorodność religii	45
Inkluzywizm i ekskluzywizm religijny	50
Pluralizm religijny	57
Relatywizm religijny	65
Ocena systemów religijnych	68
Tolerancja religijna	75
Podsumowanie	76

Pytania do dyskusji	78
Polecane lektury	79
Strony internetowe	80
3. KONCEPCJE RZECZYWISTOŚCI OSTATECZNEJ	83
Rzeczywistość ostateczna: absolut i pustka (nicość)	84
Rzeczywistość ostateczna: Bóg osobowy	92
Podsumowanie	109
Pytania do dyskusji	110
Polecane lektury	111
Strony internetowe	113
4. KOSMOLOGICZNE DOWODY NA ISTNIENIE BOGA	115
Dowód z przygodności	117
Dowód z racji dostatecznej	128
Dowód kalamu	134
Dowód kosmologiczny na rzecz ateizmu	149
Podsumowanie	154
Pytania do dyskusji	155
Polecane lektury	156
Strony internetowe	158
5. TELEOLOGICZNE DOWODY NA ISTNIENIE BOGA	159
Paley argument z projektu	160
Argument z dostrojenia	168
Argument z inteligentnego projektu	176
Podsumowanie	187
Pytania do dyskusji	188
Polecane lektury	190
Strony internetowe	191

6.	ONTOLOGICZNE DOWODY NA ISTNIENIE BOGA . . .	193
	Ontologiczny dowód Anzelma	194
	Modalny dowód ontologiczny Plantingi	204
	Podsumowanie	213
	Pytania do dyskusji	215
	Polecane lektury	216
	Strony internetowe	217
7.	PROBLEMY ZŁA	219
	Zarys zagadnienia	219
	Teoretyczne problemy zła	226
	Egzystencjalny problem zła	238
	Trzy teodyce	240
	Podsumowanie	248
	Pytania do dyskusji	249
	Polecane lektury	250
	Strony internetowe	251
8.	NAUKA, WIARA I ROZUM	253
	Religia i nauka	254
	Wiara religijna i uzasadnienie	263
	Podsumowanie	284
	Pytania do dyskusji	286
	Polecane lektury	287
	Strony internetowe	289
9.	DOŚWIADCZENIE RELIGIJNE	291
	Natura i różnorodność doświadczenia religijnego	291
	Doświadczenie religijne i uzasadnienie	304
	Zarzuty wobec doświadczenia religijnego jako uzasadnienia przekonań religijnych	310

Naukowe wyjaśnienia doświadczenia religijnego	314
Podsumowanie	318
Pytania do dyskusji	320
Polecane lektury	321
Strony internetowe	324
10. JAŻŃ, ŚMIERĆ I ŻYCIE POZAGROBOWE	327
Koncepcje jaźni	328
Reinkarnacja i karma	339
Argumenty za nieśmiertelnością	343
Argumenty przeciw nieśmiertelności	349
Podsumowanie	353
Pytania do dyskusji	355
Polecane lektury	356
Strony internetowe	358
Spis ilustracji	359
Słownik pojęć	361
Indeks	371

PRZEDMOWA

Książka ta powstała w wyniku dwudziestu lat rozmyślenia nad ideami religijnymi. Pisząc ją, nie miałem na celu dostarczenia *właściwych* odpowiedzi na różnorodne pytania z obszernej dziedziny filozofii religii. Chodziło mi raczej o zaprezentowanie głównych zagadnień i dyskusji toczonych w obrębie tej fascynującej i rozwijającej się dyscypliny i wywołanie pragnienia, by studiować je i poddawać dalszej refleksji. Nie jestem w stanie pomyśleć o kwestiach ważniejszych niż te, które wiążą się z Bogiem/Ostateczną Rzeczywistością, wiarą i rozumem, jaźnią i życiem po śmierci, a także z tym, jak myśleć o ludziach wierzących w inne rzeczy i mających inny światopogląd i jak się do nich odnosić. Jeśli niniejsza książka wzbudzi choćby odrobinę zainteresowania tymi sprawami, uznam to za sukces.

Myśląc (i przemyślując na nowo) wiele zagadnień z zakresu filozofii religii, a także pisząc tę książkę, skorzystałem z rozmów z wieloma przyjaciółmi, współpracownikami i studentami. Na szczególne podziękowania zasługują Pamela Sue Anderson, Peter Byrne, Paul Copan, Win Corduan, William Lane Craig, David Cramer, Timothy Erdel, Cristian Mihut, Paul Moser, Katherin Rogers, Austin Schertz, James Stump, Charles Taliaferro i Keith Ward. Na różne sposoby od każdego z nich wiele się nauczyłem i jestem wdzięczny za ich pracę, mądrość i intuicje.

Moja żona, Tammi, była na tyle dobra, by przeczytać wszystkie rozdziały i przedstawić swoje własne spojrzenie na

treść, styl i strukturę książki. Jej praktyczna mądrość i kreatywność nie przestają mnie zadziwiać. Podziękowania należą się także Amy Grant za jej olbrzymie wsparcie redaktorskie oraz Lesley Riddle, pierwszorzędnej wydawczynie, za jej eksperckie porady i wiedzę.

Dedykuję tę książkę moim studentom, którzy nie przestają stanowić dla mnie wyzwania i źródła inspiracji.

Ch.M.
Bethel College
USA

WPROWADZENIE

Rozwijająca się w ostatnich dekadach dziedzina filozofii religii cieszy się obecnie międzynarodową popularnością, a twórczy, pierwszorzędni myśliciele – z których wielu to przodujące postaci także w innych obszarach filozofii – korzystają ze swej wiedzy filozoficznej, aby zajmować się całym mnóstwem tematów religijnych. Ludzie parający się filozofią religii są różni i należą do nich, między innymi, filozofowie analityczni i kontynentalni, feministki i etyczki czy myśliciele Wschodu i Zachodu. Biorąc pod uwagę rozległość dziedziny, książka ta mogła obejmować wiele zagadnień ujmowanych z wielu perspektyw. Celem, który przyświecał mi podczas jej pisania, było skonstruowanie tekstu poświęconego ważnym kwestiom najczęściej podejmowanym w podręcznikach filozofii religii i uwzględnianym w kursach tej dyscypliny, ale także przedstawienie zagadnień nietypowych, które pojawiają się w obrębie filozofii religii i rychło stają się ważnymi tematami dyskusji. Starałem się pisać w sposób, który będzie zarówno przystępny, jak i interesujący dla studentów filozofii religii, ale też wartościowy dla doktorantów i innych osób zainteresowanych tą dziedziną. Na tyle, na ile to możliwe, usiłowałem unikać niepotrzebnego, technicznego żargonu i zdefiniowałem oraz wyjaśniłem terminy i idee, które mogłyby być mało znane większości studentów. Mimo że tradycyjna dychotomia „analityczne/kontynentalne” nie jest dzisiaj tak precyzyjnie zdefiniowana, jak chcieliby niektórzy, moje podejście w tej książce generalnie naśladuje metodę i styl

filozofii analitycznej w tym sensie, że przedstawiam stanowiska, formalne dowody na rzecz tych stanowisk oraz zarzuty wobec tych dowodów lub ich obalenia (a niekiedy obalenia tych obaleń), czasami nie uwzględniając historii, kontekstu czy kulturowego otoczenia tych stanowisk. Ta metoda krytyczna nie zawsze była możliwa do zastosowania czy korzystna, ponieważ niektóre tematy niechętnie poddają się analitycznemu stylowi argumentacji.

Z pewnością jest rzeczą wartościową, jeśli autor bądź autorka pracy takiej jak ta przedstawi swoje własne poglądy, argumenty i wnioski dotyczące przedmiotów tak kontrowersyjnych jak wiele z zagadnień dyskutowanych w obrębie filozofii religii; nie taki jest jednak mój zamiar w tej książce. Usiłuję raczej być bezstronny, przynajmniej na tyle, na ile da się być bezstronnym w pracy, która opisuje tak ekscytujące i kontrowersyjne tematy. Usiłowałem powstrzymać się od przedstawiania moich własnych poglądów i wniosków w omawianych kwestiach i zamiast tego przedstawiłem, tak jasno i zwięźle, jak to możliwe, główne stanowiska, argumenty na rzecz najważniejszych dzisiaj tez w obrębie dziedziny oraz ich krytykę. Rzecz jasna, nawet sam wybór tematów, argumentów i kontrargumentów będzie w pewnym stopniu odzwierciedlał moje własne sympatie i uprzedzenia, ale moim zamiarem było pozostać bezstronnym i sprawiedliwym.

ZAKRES I STRUKTURA

Do niedawna większość zachodnich badań filozoficznych dotyczących religii koncentrowała się przede wszystkim na teistycznych tradycjach judaizmu, chrześcijaństwa i islamu. W rezultacie często ignorowano różnorodność myśli religijnej wyrażanej przez ludzi należących do innych tradycji. Jednakże, wraz z rosnącą na Zachodzie obecnością i świadomością religii nieiteistycznych, coraz ważniejsze stawało się wzięcie

ich pod uwagę w dialogu filozoficznym. Usiłowałem zrobić to w niniejszej książce. Uwzględniam wiele głównych, tradycyjnych tematów z debat teistycznych, ale próbuję także przedstawić perspektywę wielokulturową i zaprezentować wiele ważnych wątków dotyczących religii nieisteistycznych.

Rozdział 1 rozpoczyna się od wyjaśnienia znaczeń terminów *religia* i *filozofia religii* oraz od ważnej kwestii: czego dotyczą wierzenia i praktyki religijne. Obejmuje on także obszerną oś czasu filozofii religii. Rozdział 2 stanowi kontynuację tych wątków i przedstawia rozważania na temat rosnącego fenomenu religijnej różnorodności. Koncentruje się on szczególnie na pięciu głównych religiach świata: hinduizmie, buddyzmie, judaizmie, chrześcijaństwie i islamie. Każda z tych religii formułuje tezy dotyczące kwestii fundamentalnych, między innymi zbawienia/wyzwolenia i natury Ostatecznej Rzeczywistości. Owe religie świata, i najważniejsi historyczni filozofowie tworzący w ich obrębie, albo sugerują, albo twierdzą, że ich fundamentalne tezy są prawdziwe. Ponieważ wiele z tych tez przeczy sobie nawzajem, kolejna rozważana przeze mnie kwestia dotyczy tego, w jaki sposób powinno się filozoficznie podchodzić do takich konfliktów. W rozdziale tym poruszona została też sprawa oceny systemów religijnych, możliwe kryteria takiej oceny i znaczenie tolerancji religijnej.

Filozofowie religii rozważają rozmaite pojęcia religijne, ale przypuszczalnie żadne z nich nie było tak dominujące jak pojęcie Boga/Ostatecznej Rzeczywistości. Jest zatem ważne, by przeanalizować główne wątki związane z naturą i istnieniem tego, co boskie. W rozdziale 3 przedstawiam dwa unikatowe sposoby postrzegania Boga/Ostatecznej Rzeczywistości: (1) jako absolutnego stanu bycia (jak w obrębie pewnych szkół hinduistycznych i buddyjskich) oraz (2) jako Boga osobowego (jak w obrębie trzech głównych tradycji teistycznych). Jedna z najważniejszych współczesnych dyskusji związanych

z pojęciem Boga dotyczy tego, czy tradycyjne atrybuty są logicznie spójne i koherentne, więc także i temu zagadnieniu poświęcono nieco uwagi.

Filozofów religii interesuje nie tylko badanie pojęcia Boga, ale także wiedza o tym, czy to pojęcie jest prawdziwe – czyli czy Bóg rzeczywiście istnieje. Rozdziały 4, 5 i 6 stanowią przegląd trzech najważniejszych typów dowodów na istnienie Boga: kosmologicznych, teleologicznych i ontologicznych. Mimo że każda z form tych dowodów jest sama w sobie dość stara, to żadna z nich nie jest przestarzałym reliktem; w ostatnich dekadach wszystkie były intensywnie dyskutowane i rozwijane. Ale tak samo, jak istnieją filozoficzne dowody na istnienie Boga, istnieją też filozoficzne wyzwania rzucone wierze w Boga. Rozdział 7 całkowicie skupia się na jednym z nich: problemie zła.

Religia nie jest zazwyczaj całkowicie odizolowana od innych aspektów społeczeństwa i kultury. Obejmuje ona (niektórzy powiedzieliby, że „infekuje”) niemal wszystkie sfery ludzkiego życia. Jednym z tych obszarów jest nauka. Przez stulecia religia i nauka znajdowały się w skomplikowanej relacji; czasami stały one wobec siebie w sprzeczności, a czasami wspierały się nawzajem. Rozdział 8 przedstawia kilka podstawowych opcji mających pomóc zrozumieć, jak religia i nauka mają się do siebie. Jakakolwiek byłaby ta relacja, wydaje się oczywiste, że religia i nauka odgrywają unikatowe role w życiu i myśleniu. Wydaje się również, że praktyka naukowa posiada, przynajmniej niekiedy, implikacje dla wiary religijnej i że wiara religijna nie zawsze jest pozbawiona rozumowania naukowego. Dlatego właśnie pozostała część rozdziału przedstawia kilka możliwości powiązania wiary i rozumu.

Doświadczenie religijne jest składnikiem religii wspólnym wszystkim głównym tradycjom. Rozdział 9 bada to zjawisko w kilku z wielu jego form. Bada on także kwestię, czy tego rodzaju zjawisko może służyć jako uzasadnienie dla przekonań

religijnych i czy jego naukowe wyjaśnienia dowodzą, że doświadczenia tego rodzaju mają podłoże jedynie neurofizjologiczne (a zatem ostatecznie są złudzeniami).

Wszystkie tradycje religijne proponują swoje rozumienie tego, co to znaczy być jaźnią, i wszystkie oferują nadzieję – nadzieję w tym życiu, ale zwłaszcza nadzieję po śmierci. To, jak rozumiemy naszą własną naturę, odgrywa znaczącą rolę w naszym rozumieniu tego, co wiąże się z życiem po śmierci. Kwestie jaźni, śmierci i życia po śmierci rozważane są w rozdziale 10, ostatnim w tej książce.

ŹRÓDŁA I POMOCE DYDAKTYCZNE DO DALSZYCH BADAŃ

Niniejsza książka zawiera liczne pomoce dydaktyczne, które mają wzmocnić wasze doświadczenie uczenia się. Należą do nich podsumowania każdego z rozdziałów, prowokacyjne i zmuszające do myślenia pytania mające wyjaśnić ważne punkty i pogłębić wasze rozumienie materiału, tabele i ramki jasno i zwięźle prezentujące definicje i argumenty, słowniczek ważnych pojęć, nieznanych wielu czytelnikom, i obszerny indeks. Na końcu każdego rozdziału umieściłem listę polecanych lektur, która obejmuje wiele najistotniejszych prac dotyczących tematu poruszanego w danym rozdziale. Starłem się, by wybór ten był szeroki, wszechstronny i zrównoważony. Na końcu każdego rozdziału znajduje się też lista istotnych stron internetowych. Na wielu z nich znaleźć można ważne artykuły, omówienia i kolejne źródła dotyczące odnośnych tematów.

Książka *The Philosophy of Religion Reader* (Routledge, 2008) pomyślana została jako uzupełnienie tego tekstu, ponieważ zawiera znaczną liczbę powiązanych, doniosłych artykułów z zakresu filozofii religii, zarówno klasycznych, jak i współczesnych, tak wschodnich, jak i zachodnich. Może być ona doskonałym dopełnieniem lektury niniejszego materiału.

Mam nadzieję, że podczas lektury tej książki, naprawdę zaintrygują was przedstawione w niej idee, że zafrapują was stanowiska, argumenty i kontrargumenty, że przejrzyście polecane lektury i strony internetowe wymienione na końcu każdego rozdziału i przeprowadzicie własne badania, rozważając te wątki, które szczególnie was interesują, i że dzięki temu pochłoniecie ten rodzaj filozoficznej refleksji nad ideami religijnymi, który istnieje od wieków i który inspirował jedne z największych umysłów kolejnych epok.

1.

RELIGIA I FILOZOFIA RELIGII

RELIGIA I RELIGIE ŚWIATA

Sigmund Freud (1856–1939), jeden z wielkich psychologów XX wieku, napisał, że religie można porównać do dziecięcej neurozy¹. Jeśli tak jest, to świat zaludnia mniej więcej 5 miliardów neurotyków. Kiedy piszę te słowa, samych chrześcijan (rzymskich katolików, protestantów i prawosławnych) są mniej więcej 2 miliardy; dobrze ponad miliard muzułmanów, z których niemal 80% stanowią sunnici, a 20% szyici; ponad miliard hinduistów; mniej więcej 350 milionów buddystów (therawada i mahajana); około 350 milionów wyznawców chińskich tradycji konfucjanizmu i taoizmu; około 300 milionów wyznawców tradycyjnych religii afrykańskich (animiści, szamaniści itd.); 25 milionów sikhów; 14 milionów żydów; 7 milionów bahaistów; 4 miliony wyznawców dżinizmu – i na tym lista wcale się nie kończy (zob. ilustr. 1.1)². Ponadto tradycje religijne nie

- 1 Zob. Sigmund Freud, *Przyszłość pewnego złudzenia*, [w:] idem, *Dzieła*, t. IV, *Pisma społeczne*, przeł. Aleksander Ochocki, Marcin Poręba, Robert Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 1998.
- 2 Dane przedstawione na diagramie kołowym *Religie świata* pochodzą z następujących źródeł: John Bowker (ed.), *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford University Press, Oxford 1997; Wendy Doniger (ed.), *Merriam-Webster's Encyclopedia of World Religions*, Merriam-Webster, Springfield, MA 1999; Don David Barrett, George Kurian, Todd Johnson (eds.), *World Christian Encyclopedia*, 2nd ed., Oxford University Press, New York 2001; *The World Factbook of the US Central Intelligence*

ograniczają się do regionów geograficznych. Religie zachodnie emigrują na Wschód, a religie Wschodu podróżują na Zachód. Potwierdzają to słowa Diany Eck – szefowej projektu *Pluralizm* na Uniwersytecie Harvarda – że Stany Zjednoczone, będące wcześniej „narodem chrześcijańskim”, stały się obecnie najbardziej zróżnicowanym religijnie państwem świata, z milionami wyznawców zarówno wschodnich, jak i zachodnich religii³. Ludzie niereligijni są ewidentnie w mniejszości, stanowiąc jedynie około 15% populacji świata.

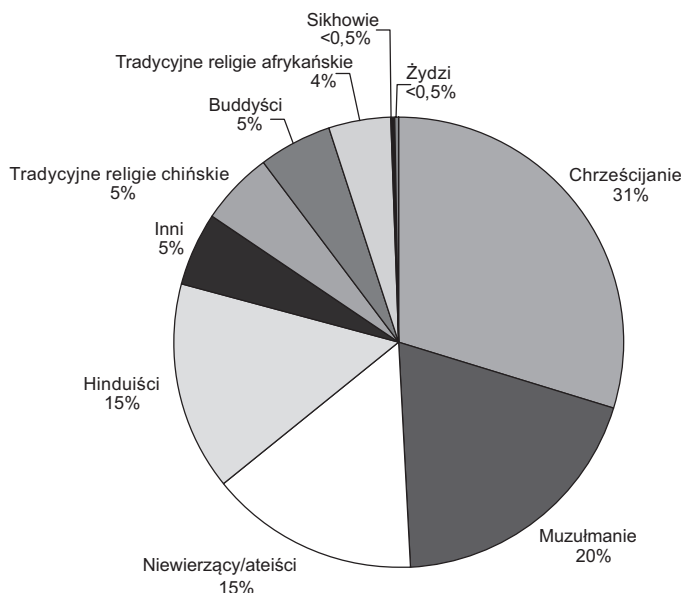
Nie ma wątpliwości, że religia jest wszechobecna. Niemniej jednak próby przedstawienia *definicji* religii, która obejmowałaby wszystko, a zarazem tylko to, co uważa się za religijne, są nieodmiennie skomplikowane. Centralnym pojęciem niektórych religii jest osobowy Bóg i inne byty duchowe; w innych religiach w ogóle nie ma Boga ani duchów. Niektóre religie postrzegają osobowe istnienie jednostki w życiu pozagrobowym jako najważniejsze dla zrozumienia Ostatecznej Rzeczywistości i o wiele ważniejsze od tymczasowej, ziemskiej egzystencji. Według innych, to, co robimy w *tym* życiu, ma fundamentalne znaczenie, a życiu pośmiertnemu nie poświęca się wiele lub zgoła żadnej uwagi. Innych różnic między religiami jest całe mnóstwo.

Mimo tej różnorodności religii pewne elementy zdają się być wspólne dla religii świata: system wierzeń, wpływ transcendentnej rzeczywistości i ludzkie postawy wobec ostatecznych znaczeń i celów. Wziąwszy pod uwagę te trzy elementy, poniższa definicja ujmuje być może to, co większość uważa za istotę pojęcia religii: *religia obejmuje system wierzeń i praktyk*

Agency, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>. Procenty zostały zaokrąglone w górę, stąd razem stanowią nieco więcej niż 100%.

³ Diana Eck, *A New Religious America*, HarperSanFrancisco, San Francisco, CA 2001.

koncentrujących się przede wszystkim na transcendentnej Rzeczywistości, osobowej lub nieosobowej, która zapewnia ostateczny sens i cel życia⁴.

Ilustr. 1.1. Religie świata

Mimo że nie jest to książka o religiach świata, praca na temat filozofii religii byłaby niepełna, jeśli nie uwzględniłaby różnorodności wierzeń wśród przynajmniej najważniejszych tradycji religijnych. Uwzględnienie wszystkiego, co zazwyczaj

⁴ W literaturze znajdziemy wiele różnych definicji religii i jest wątpliwe, by którakolwiek z nich obejmowała wszystkie religie i tylko religie. Pomocny zbiór i opis definicji religii znaleźć można w: Charles Taliaferro, *Contemporary Philosophy of Religion*, Blackwell, Oxford 1998, s. 21–24.

uważa się za najważniejsze religie (a uważam powyżej przedstawioną listę za dość kompletny spis religii *świata*), w podręczniku takim jak ten, byłoby zadaniem gigantycznym, więc konieczne okazały się pewne ograniczenia. Proces ograniczania nie był prosty, ale kilka czynników uczyniło go w miarę znośnym.

Po pierwsze, ponieważ piszę w obrębie świata anglojęzycznego i jestem najlepiej obeznany z tradycjami, które w nim dominują, rozsądne jest kładzenie większego nacisku właśnie na nie. Dla kogoś innego, mającego inne pochodzenie i piszącego w innym miejscu, zasadne byłoby inne rozłożenie akcentów. Nacisk położony więc będzie na religie monoteistyczne: judaizm, chrześcijaństwo i islam. Historycznie rzecz ujmując, tradycje monoteistyczne obejmują wiarę w istnienie jedyne Boga – osobowego Boga, który jest wszechwiedzący (wie wszystko), wszechmocny (może wszystko) i całkowicie dobry pod każdym względem, a zatem jest godny czci. Bóg ten jest stwórcą świata i podtrzymuje go w istnieniu. Co więcej, wśród monoteistów często wyróżnia się *teistów*, którzy wierzą, że Bóg jest czymś odrębnym od świata, a jednak aktywnie angażuje się w świat (na przykład kierując ludzką historią i oferując boskie objawienie), *deistów*, którzy wierzą, że Bóg jest czymś odrębnym od świata i nie jest aktywnie zaangażowany w świat, oraz *panenteistów*, którzy wierzą, że Bóg przenika świat i jest z nim współzależny.

Po drugie, poza tradycjami monoteistycznymi to hinduizm i buddyzm cieszą się w anglojęzycznym świecie większym zainteresowaniem filozofów religii niż inne tradycje. Hinduistyczną szkołą myśli, której poświęca się najwięcej uwagi, jest adwajtawedanta (*adwajta* to sanskrycki termin oznaczający „niedwoistość”, a *wedanta* – „odnoszący się do hinduistycznych pism nazywanych Wedami”). Wizja Boga, Brahmana, przez wyznawców adwajtawedanty nazywana jest *monistycz-*

nym panteizmem („monizm” pochodzi od greckiego terminu *monus*, oznaczającego „jednostkę”, „coś pojedynczego”, „panteizm” zaś od greckich słów *pan*, czyli „wszystko”, i *theos*, czyli „bóg”). Zgodnie z tym poglądem, Brahman jest wszędzie, Brahman jest jednością, Brahman jest wszystkim. Nie jest to jedyna ani nawet najważniejsza postać hinduizmu; istnieją także teistyczne i *politeistyczne* (wielu bogów) formy hinduizmu. Ale jest to forma najczęściej dyskutowana w obrębie filozofii religii, dlatego też poświęcę jej tu więcej uwagi niż innym formom.

Po trzecie, dialektyczny proces przedstawiania dowodów na rzecz stanowisk, zarzutów wobec tych stanowisk i odpowiedzi na te zarzuty – proces, zgodnie z którym napisana jest ta książka – od stuleci stanowi nieodłączną część filozoficznego badania religii monoteistycznych. Podobnie jest z niektórymi innymi tradycjami, między innymi hinduizmem i buddyzmem. Wziąwszy te czynniki pod uwagę, a także usiłując zachować sensowny poziom koncentracji na określonych zagadnieniach, na kolejnych stronach nacisk położony będzie na trzy tradycje monoteistyczne, lecz nieco uwagi poświęcę też hinduizmowi i buddyzmowi. Mimo że będę wzmiankował o innych tradycjach, to właśnie tych pięciu religii będzie dotyczyć większość omówienia.

FILOZOFIA I FILOZOFIA RELIGII

Filozofia religii jest obecnie ważną dziedziną badań i obejmuje znaczną liczbę tematów. Niemniej jednak jej zakres jest dość wąski, gdyż filozofia religii to po prostu filozoficzna refleksja nad ideami religijnymi. Terminy „refleksja filozoficzna” i „idee religijne” wymagają wyjaśnienia. Refleksja filozoficzna jest w tym kontekście staranną analizą słów, racji i dowodów używanych w tezach, hipotezach i argumentach religijnych. Owe analizy same obejmują fundamentalne kwestie dotyczące

natury rzeczywistości (metafizyka) i sposobu, w jaki poznajemy rzeczy (epistemologia).

Rozważając te fundamentalne kwestie, filozofia religii i, w gruncie rzeczy, sama filozofia obrały w ostatnich czasach nowe kierunki. Podczas gdy filozoficzna refleksja nad ideami religijnymi była obecna przez stulecia, a nawet tysiąclecia, jej istotny kryzys nastąpił w pierwszej połowie XX wieku za sprawą prac pozytywistów logicznych. Utrzymywali oni, między innymi, że aby zdanie było prawdziwe i sensowne, musi być empirycznie weryfikowalne. Ponieważ tezy religijne zasadniczo uważało się za nieweryfikowalne, filozoficzną refleksję nad wątkami religijnymi powszechnie traktowano jako działalność bałamutną, a idee religijne często uważano za bezsensowne. Jednakże dzięki pracom wielu wiodących filozofów, którzy odpowiedzieli na pozytywizm i bronili filozoficznej wartości przekonań religijnych – filozofów takich jak John Hick i Alvin Plantinga – w latach 70. XX wieku dziedzina uległa znaczącej przemianie. Dzisiaj filozofia religii kwitnie, a czasopisma filozoficzne, antologie i monografie poświęcone wyłącznie tematom religijnym nie są niczym dziwnym⁵.

Pozytywizm logiczny (później nazywany empiryzmem logicznym) jest to stanowisko filozoficzne, które wyrosło z filozoficznych dyskusji prowadzonych w latach 20. XX wieku przez grupę filozofów nazywaną Kołem Wiedeńskim. Pozytywiści utrzymywali, że każdy poznawczo sensowny język jest z zasady weryfikowalny albo empirycznie, albo formalnie.

⁵ Na poniższej stronie internetowej znaleźć można listę towarzystw i czasopism poświęconych badaniu religii i filozofii religii: http://users.ox.ac.uk/~worco337/phil_topics_religion.html.

Przez wyrażenie „idee religijne” rozumiem podstawowe zagadnienia i pojęcia, które przez stulecia omawiano i dyskutowano w obrębie tradycji religijnych, zagadnienia takie jak na przykład istnienie i natura Boga lub Ostatecznej Rzeczywistości, sprzeczne ze sobą roszczenia prawdziwościowe w obrębie różnych tradycji religijnych, relacja między nauką a religią, stworzenie, nirwana, zbawienie i wiele innych. Trzeba zauważyć, że nie są to jakieś abstrakcyjne i ulotne pojęcia omawiane i dyskutowane przez teologów i filozofów w ich wieżach z kości słoniowej. Przeciwnie, są to fundamentalne zagadnienia w życiu i myśli ludzi zanurzonych w żywych tradycjach – tradycjach, które mają głębokie egzystencjalne znaczenie i usensowniają istnienie dużej części współczesnej ludzkości.

Filozofia religii ma bogatą i różnorodną historię. Jak pokazuje oś czasu (tabela 1.1), dyscyplina ta rozwijała się na całym globie, a w jej dziejach da się wydzielić cztery etapy: świata antycznego, świata średniowiecznego, świata nowożytnego i świata współczesnego.

OŚ CZASU FILOZOFII RELIGII

<i>Daty</i>	<i>Wydarzenia/opisy</i>	<i>Ważni ludzie</i>
Świat antyczny		
ok. 2600 p.n.e.	Cywilizacja doliny Indusu Powstają pierwsze wizerunki hinduistyczne	
ok. 1500–1200 p.n.e.	Rozwój braminizmu Prawdopodobny czas powstania hinduistycznych Wed	
ok. 1300 p.n.e.	Mojżesz i dziesięć przykazań	Mojżesz
ok. 1000 p.n.e.	Początek królestwa Izraela	Dawid/Salomon
ok. 800–400 p.n.e.	Prawdopodobny czas powstania wczesnych hinduistycznych upaniszad	

<i>Daty</i>	<i>Wydarzenia/opisy</i>	<i>Ważni ludzie</i>
ok. 800–200 p.n.e.	Epoka osiowa*	
ok. 660–583 p.n.e.	Założyciel zoroastrianizmu	Zoroaster
ok. 640–546 p.n.e.	Początek filozofii zachodniej	Tales
ok. 599–527 p.n.e.	Założyciel dżinizmu	Wardhamana Mahawira
587–586 p.n.e.	Upadek Jerozolimy / niewola Żydów w Babilonie	
ok. 570–510 p.n.e.	Założyciel taoizmu i autor wczesnych form <i>Daodejing</i>	Laozi
ok. 570–495 p.n.e.	Joński (grecki) matematyk i filozof, autor twierdzenia Pitagorasa	Pitagoras
ok. 551–479 p.n.e.	Założyciel konfucjanizmu	Konfucjusz
566–486 p.n.e.	Założyciel buddyzmu	Siddhartha Gautama (Budda)
ok. 500–450 p.n.e.	Grecki filozof, założyciel szkoły eleackiej	Parmenides
ok. 500 p.n.e.	Powstanie shintoizmu (Japonia)	
ok. 469–399 p.n.e.	Grecki filozof	Sokrates

- * Termin „epoka osiowa” stworzył filozof Karl Jaspers dla wyróżnienia okresu obejmującego w przybliżeniu lata 800–200 p.n.e. – czasu szeroko rozpowszechnionej rewolucji w myśli religijnej i filozoficznej, do której doszło zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie. Obejmowała ona tak ważne postaci, jak Homer, Sokrates, Izajasz, Zoroaster, Siddhartha Gautama, Konfucjusz i autorzy hinduistycznych Wed. W tym okresie powstały nowe „osie”, które wywierały wpływ na myśl filozoficzną i religijną przez kolejne dwa tysiąclecia.

<i>Daty</i>	<i>Wydarzenia/opisy</i>	<i>Ważni ludzie</i>
427–347 p.n.e.	Grecki filozof	Platon
384–322 p.n.e.	Grecki filozof	Arystoteles
ok. 372–289	Filozof konfucjański	Mencjusz
341–270 p.n.e.	Założyciel szkoły epikurejskiej	Epikur
334–331 p.n.e.	Aleksander Wielki rozpowszechnia grecką kulturę, filozofię i religię we wschodnim regionie basenu Morza Śródziemnego	
ok. 333–264 p.n.e.	Twórca filozofii stoickiej	Zenon
ok. 300 p.n.e.	Prawdopodobny czas ukończenia <i>Daodejing</i>	
ok. 200 p.n.e.	Powstają pierwsze fragmenty <i>Bhagawadgity</i> (ukończonych w 400 r.)	
200–100 p.n.e.	Podział buddyzmu na therawadę i mahajanę	
ok. 4 p.n.e.–30 n.e.	Założyciel chrześcijaństwa	Jezus z Nazaretu
ok. 10–ok. 68	Apostoł i autor wielu nowotestamentowych listów	św. Paweł
ok. 30	Ukrzyżowanie Jezusa z Nazaretu	
50–100	Prawdopodobny czas powstania Ewangelii	
70	Świątynia w Jerozolimie zniszczona przez Rzymian	
ok. 150–200	Założyciel buddyjskiej szkoły madhjamiki (Indie)	Nagardżuna
205–270	Założyciel neoplatonizmu	Plotyn
ok. 215–276	Założyciel manicheizmu	Mani

<i>Daty</i>	<i>Wydarzenia/opisy</i>	<i>Ważni ludzie</i>
325	Chrześcijański sobór nicejski (koncentrujący się na dogmacie Trójcy Świętej)	
354–430	Ostatni chrześcijański ojciec Kościoła	św. Augustyn
410	Upadek Rzymu	
451	Chrześcijański sobór chalcędoński (koncentrujący się na kwestiach chrystologicznych)	
ok. 480–524	Chrześcijański filozof rzymski	Boecjusz
Świat średniowieczny		
570–632	Założyciel islamu	prorok Mahomet
ok. 788–820	Założyciel adwajty w hinduizmie	Adi Śankara
ok. 800–866	Arabski filozof	Al-Kindi
ok. 870–950	Arabski filozof	Al-Farabi
980–1037	Arabski filozof	Ibn Sina (Awicenna)
1017–1137	Założyciel wiśisztadwajty w hinduizmie	Ramanudża
1033–1109	Mnich chrześcijański, twórca dowodu ontologicznego	św. Anzelm z Canterbury
1058–1111	Filozof arabski	Al-Ghazali
1126–1198	Filozof arabski	Ibn Ruszd (Awerroes)
1135–1204	Żydowski filozof/teolog	Mojżesz Majmonides
1200–1253	Japoński mistrz zen (założyciel szkoły sōtō)	Dōgen Kigen

<i>Daty</i>	<i>Wydarzenia/opisy</i>	<i>Ważni ludzie</i>
1225–1274	Chrześcijański filozof/teolog	św. Tomasz z Akwinu
1266–1308	Europejski filozof, logik i teolog franciszkański	Jan Duns Szkot
ok. 1285–1349	Angielski filozof i franciszkanin	William Ockham
wiek XV	Europejski renesans	
1473–1543	Polski astronom, który przedstawił pierwszy nowoczesny model heliocentrycznego układu słonecznego	Mikołaj Kopernik
1469–1539	Założyciel sikhizmu	Guru Nanak
1483–1546	Protestancki reformator	Marcin Luter
1496–1561	Założyciel protestanckiego ruchu anabaptystycznego	Menno Simmons
1500–1600	Europejska rewolucja naukowa	
1509–1564	Francuski teolog, reformator protestancki, założyciel kalwinizmu	Jan Kalwin
1515–1582	Chrześcijańska mistyczka	św. Teresa z Ávili
1517	„95 tez” Lutra: początek chrześcijańskiej reformacji	
1542–1591	Hiszpański karmelita	św. Jan od Krzyża
1545–1564	Sobór trydencki	
1560–1609	Holenderski teolog i założyciel arminianizmu, antykalwińskiej szkoły w teologii protestanckiej	Arminius
1564–1642	Włoski astronom, fizyk i filozof	Galileusz

<i>Daty</i>	<i>Wydarzenia/opisy</i>	<i>Ważni ludzie</i>
Świat nowożytny		
1596–1650	Francuski filozof racjonalistyczny (twórca zachodniej filozofii nowożytnej)	Kartezjusz
1623–1662	Francuski fizyk, matematyk i filozof religijny	Blaise Pascal
1632–1677	Żydowski filozof racjonalistyczny z Amsterdamu	Benedykt (Baruch) Spinoza
1643–1727	Angielski fizyk, astronom, matematyk i filozof przyrody	sir Isaac Newton
1646	Westminsterskie Wyznanie Wiary	
1646–1716	Niemiecki filozof racjonalistyczny	Gottfried Wilhelm Leibniz
1685–1753	Irlandzki biskup i filozof empirystyczny	George Berkeley
1694–1778	Filozof francuskiego oświecenia	Wolter
1703–1758	Amerykański teolog i pastor kongregacjonalistyczny	Jonathan Edwards
1711–1776	Szkocki filozof, historyk i ekonomista	David Hume
1724–1804	Niemiecki filozof	Immanuel Kant
1743–1805	Chrześcijański filozof i apologeta	William Paley
1770–1831	Niemiecki filozof	Georg Wilhelm Friedrich Hegel
1809–1882	Brytyjski przyrodnik, twórca teorii ewolucji od wspólnego przodka	Charles Darwin
1813–1855	Duński filozof	Søren Kierkegaard
1817–1892	Założyciel bahaizmu	Bahaullah

<i>Daty</i>	<i>Wydarzenia/opisy</i>	<i>Ważni ludzie</i>
1818–1883	Niemiecki filozof i ekonomista polityczny	Karol Marks
1844–1900	Niemiecki filozof	Fryderyk Nietzsche
1893	Parlament Religii Świata (Chicago, Illinois)	
Świat współczesny		
1804–1872	Niemiecki filozof	Ludwig Feuerbach
1842–1910	Amerykański filozof pragmatystyczny	William James
1856–1939	Austriacki neurolog i twórca psychoanalitycznej szkoły psychologii	Sigmund Freud
1861–1947	Brytyjski matematyk i filozof	Alfred North Whitehead
1870–1945	Japoński filozof, który usiłował zintegrować wschodnią tradycję duchową z filozofią zachodnią	Nishida Kitarō
1870–1966	Japoński buddyjski filozof zen, który odegrał kluczową rolę w promocji zen na Zachodzie	Daisetz Teitarō (DT) Suzuki
1872–1970	Brytyjski logik, matematyk i filozof	Bertrand Russell
1879–1955	Urodzony w Niemczech fizyk teoretyczny i twórca ogólnej teorii względności	Albert Einstein
1888–1975	Indyjski filozof i drugi prezydent Indii	Sarvepalli Radhakrishnan
1889–1951	Austriacki filozof	Ludwig Wittgenstein
1889–1976	Niemiecki filozof	Martin Heidegger

<i>Daty</i>	<i>Wydarzenia/opisy</i>	<i>Ważni ludzie</i>
1898–1963	Chrześcijański mediewista, pisarz i apologeta z Cambridge	C.S. Lewis
1905–1980	Francuski filozof egzystencjalistyczny, powieściopisarz i dramaturg	Jean-Paul Sartre
1886–1968	Reformatorski chrześcijański teolog i przywódca ruchu neoortodoksji	Karl Barth
1908–1986	Francuska autorka i filozofka	Simone de Beauvoir
1919–2001	Brytyjska filozofka analityczna	Elizabeth (G.E.M.) Anscombe
1922–1996	Amerykański filozof nauki	Thomas Kuhn
1922–[2012]	Filozof religii i teolog chrześcijański	John Hick
1923–[2010]	Brytyjski filozof i były ateista (obecnie deista)	Antony Flew
1926–1984	Francuski filozof poststrukturalistyczny	Michel Foucault
1929–	Szkocki filozof moralny	Alasdair MacIntyre
1930–2004	Francuski krytyk literacki i filozof dekonstrukcyjny	Jacques Derrida
1932–	Amerykański filozof religii	Alvin Plantinga
1934–	Brytyjski filozof religii	Richard Swinburne
1935–	Przywódca buddyzmu tybetańskiego	Tenzin Gjaco, XIV Dalajlama
1959–[2017]	Feministyczna filozofka religii	Pamela Sue Anderson
1963–1965	Sobór watykański II	papież Jan XXIII